

NÉMETH KRISZTINA: REPREZENTÁLT VESZTESÉG ÉS KIVETÍTETT HIÁNY: A TRAUMATIKUS ÉS A NOSZTALGIKUS EMLÉKEZET

A tanulmányban két felbomlott történeti közösség emlékezeti integráltságát és múlt-reprezentációját elemzem.

Az interjúk során felkeresett zsidó származású holokaszt-túlélők, valamint az egykori uradalmi cselédek és leszármazottaik élethelyzeteiben nem sok közös pontot találunk: az egykor a településen élő zsidóságot és a tőle mintegy tíz kilométerre fekvő volt uradalmi pusztát jószereivel csak a lokalitás köti össze. Emellett a környezetétől elkülönülő és megkülönböztetett, a saját határait őrző közösség és a stigmatizált kollektív identitás teremt közös pontokat.

A volt uradalmi cselédek és az egykori sárbogárdi zsidó közösség tagjai között akkora a társadalmi távolság, hogy nem az egymáshoz képest meghatározott identitások, és nem is a kölcsönös sztereotipizálások adnak okot az elemzésre. A pusztai elszigeteltségéből és a zsidó közösség tradícióiból, városi életmódjából adódóan a két társadalmi csoport csak korlátozottan, típusos, tipizált helyzetekben és jellegzetes társadalmi felületeken érintkezett: a pusztaiak visszaemlékezésében néha feltűnik egy-egy zsidó házaló kereskedő³⁵⁶ vagy a pusztákról gyógyfüveket begyűjtő „gazos zsidó” alakja. (Farkas, 1989) Egy-egy interjúban felbukkan a házi cselédet megkörményező városi „úr”, vagy éppen egy jólelkű, az idegen környezetbe került háztartási alkalmazottat felkaroló „úr”. A pusztai szegődményes iparosoknak inkább csak távoli minta a sárbogárdi zsidó közösség (kis)polgári egzisztenciáinak „több lábon álló” (az iparos munkához és a földhöz is kötődő) megélhetési stratégiája, miközben ez az életmódminta még a háború után is éreztette hatását.

---

³⁵⁶ dr. Szénási Károlyné nagyhorcsöki adatgyűjtése az 1980-as évekből, kézirat

Az összehasonlítás alapját mindazonáltal nem a különböző társadalmi csoportok orientációi vagy életmódja jelenti, hanem a csoporttagok múlthoz való viszonya, valamint a letűnt életvilágok emlékezetbeli integráltsága és a reprezentációjuk mikéntje. Az elemzés arra keresi a választ, hogy milyen tényezők, tudatos és öntudatlan felidézési módok, vágyak és félelmek alakítják a túlélők és a pusztaiak élettörténeteiben kimutatható közös mintázatokat. Hogyan formálja az egyéni visszaemlékezéseket a holokauszt traumája, és miként alakul a múlt felidézése a kollektíve nem traumatizált (legalábbis közös traumanarratívát nélkülöző) egykori cselédkolónia esetében?

A struktúrájukat megvizsgálva az élettörténetek egymás morfológiai inverzeinek tűnnek (lineáris történet – mozaikos felépítés), az időkezelésük azonban közös vonásokat mutat legfőképp a múlt jelenorientáltságában és az identitást meghatározó (s bizonyos szempontból konzerváló) szerepében. Miközben mindkét emlékezeti mintázatot meghatározza a múlt³⁵⁷, ez más jelent és más jelenít meg a mesélők számára: a holokauszt feldolgozása, a trauma egyént önmagától és a világtól elidegenítő tapasztalata a múlt feldolgozásának és uralhatóságának záloga, miközben a pusztaiak idillként kimerevített múltja identitásuk konstitutív, részben öntudatlan eleme. A nosztalgiát a pusztai múlt iránt nemcsak a jelen sivársága, hanem a múltra kivetített otthonkeresés táplálja.

A traumatikus emlékezet

A traumaelbeszélések struktúrája

A zsidó származású túlélők élettörténeti elbeszéléseinek legfőbb jellegzetessége az erősen húzott, lineáris, traumaközpontú történetmesélés. A narratív életútinterjúk a helyi zsidóságra

---

³⁵⁷ Ugyanakkor fontos észben tartani, hogy a felidézések közös mintázatait a két csoport (életvilág) közötti kulturális különbségek (így a szóbeli és írásbeli emlékezet mnemotechnikai különbségei, a történet formáját alakító alapvető elbeszélésminták valamint az egyén-közösség reláció) is alakítják, de ezekre a kérdésekre jelen tanulmány keretei között nem térek ki.

vonatkozó nyitókérdése a mesélőket saját zsidóságuk értelmezése felé terelte, amelyben megkerülhetetlen a holokauszt traumája. Az etnicitás-narratívák általában töredékesek, mivel a származástudat (a Ricoeur értelemben vett „ugyanazság” (Ricoeur, 1999)) önmagában nem elég a (poszt)modern individuum önazonosságának megteremtéséhez (Kovács, 2006), de a túlélők esetében az elszenvedett trauma értelmezése eleve összekapcsolódott a származással. Ez azonban nem kimondott etnicitástörténeteket eredményezett, hanem a traumanarratívákat, mivel az élettörténeteket a feldolgozási kényszer öntötte formába.

A holokausztközpontú felidézés voltaképpen nem is egy történetté állt össze; a beékel (feldolgozott) trauma inkább kettős élettörténeteket³⁵⁸ teremtett: az elbeszélésben a szenvedéstörténet mind terjedelmében mind kidolgozottságában uralja az élettörténetet, miközben az előtörténetnek tekinthető gyermekkor és az utótörténet, azaz a visszatérés, az újrakezdés éles dramaturgiai váltással, egy töréssel kapcsolódik a traumatörténethez. A mesélők a gyerekkori emlékeiket viszonylag röviden, tárgyilagosan és általánosan vázolták fel. A távolságtartó attitűd mellett sokszor utaltak a később bekövetkező tragédiára, miközben több esetben a gyerekkorról szóló beszámoló csak arra szűkült, hogy bemutassa a helyet, ahonnan „elvitték őket”. Ezzel szemben a vészidőkhöz, a munkaszolgálatához és a deportáláshoz kapcsolódó élményének felidézése élénk és részletes volt, tele érzelmeket kifejező fordulattal, és mások cselekedeteinek megértésére irányuló mozzanattal. A táborokból való felszabadulás utáni életeseménynek leírása újból távolságtartó, tárgyilagos és gyakran rövid volt. (Németh, 2009)

Az éles váltások egyfelől beékelik a traumaelbeszélést az élettörténet ívébe, másfelől kibillentik onnan, mivel megakadályozzák, hogy a beékel történet egészen belesimuljon az élettörténet ívébe; megőrzik és „színre viszik a törést” (Menyhért, 2008: 6). „Integrálhatatlanságuk ellenére az ilyen radikális cezúrák sokkalta élesebben rajzolják ki identitásunk vonalait [...] semmint sok, jól narrativizálható esemény.” (Pintér, 2012: 67)

---

³⁵⁸ Több holokauszt-regényre, így például Konrád György *Elutazás és hazatérés* (Konrád, 2001) vagy Kertész Imre *Sorstalanság* (Kertész, 2003) című regényére is illik ez a séma.

A beékelten szenvedéstörténet hosszúsága és elaboráltsága a trauma máig tartó feldolgozására utal, aminek az interjúfelvétel is³⁵⁹ része, miközben a kettős élettörténeti struktúra a feldolgozás sikerét bizonyítja, hiszen a mesélők képesek beszélni a múltról, történeti ívet tudnak konstruálni a deportálás és a lágerelet eseményei köré, azaz a holokauszt traumája az élettörténetükben az önazonosságot megbontó „vad” élményből értelmezett, *múltbeli* tapasztalattá vált. (Pintér, 2014) Jóllehet a hermeneutikai elemzések fényében a felidézett lágerelemlékek leginkább *fedőtörténeteknek*³⁶⁰ (Rosenthal, 1994) tünnek, melyek a freudi fedőemlékekhez hasonlóan az elbeszélhetetlen, elfojtott emlékek elkerülésére (helyettesítésére) szolgálnak, mégis okságot és intenciót visznek az események láncolatába, és visszaállítják az élettörténet megbomlott időbeliségét.

Az akut (és a feldolgozatlan poszttraumas) esetekben voltaképpen az egész interjúhelyzet egy veszélyes lavírozás a trauma megközelítése (az autentikus tanúságtétel) és elkerülése között, így sokszor mind az interjúer, mind a mesélő részéről érezhető egy határozott igyekvés afelé, hogy ne merészkedjünk az eseményekhez túl közel (például szenikus felidézési technikát alkalmazva), hogy ne kelljen azokat újra átélni. (Rosenthal, 2013) Utólag egyértelmű, hogy az interjúfelvételekkor az egymásra hangolódás kölcsönös volt: az amúgy is részletesen elbeszélten szenvedéstörténet felépítését a mesélőkre bíztam, tudva, hogy a narratív kérdezési technika lehetőséget ad arra, hogy a mesélő kontrollálja az elmondottakat, és elkerülje azt, amiről nem

---

³⁵⁹ A narratív módszer aktívan odafigyelő, de csak minimálisan orientáló jellegéből fakadóan megindíthat feldolgozási folyamatokat, emellett az értelemkeresés és -rögzítés aktusai újraértelmezik a sorseseeményt, megerősítik a múlt elmúltságát, azaz visszaállítják a múlt és a jelen közötti határokat (ez utóbbi jellegzetesen a trauma feldolgozására utaló momentum). Emellett már maga az elbeszélésre való felkérésnek is kedvező hatása lehet, megnyithatja a dialógust a traumaáldozat és környezete, családtagjai között, de önmagában is terápiás hatással bírhat (Vajda, 2006), hiszen a beszédképtelenséget és a környezet elutasítását egyfajta másodlagos traumatizációként is értelmezhető. (Rosenthal, 2013)

³⁶⁰ „Ez egy katonai tábor volt, ahol voltunk, tulajdonképpen. Emeletes priccsek. Na, ebből volt is nagy haddelhadd, mert a priccsekből, a fából hasítottunk léceket, amikből kötőtűt csináltunk. És a pokrócot pedig kirojtoztuk, kihúztuk belőle a szálakat. Ebből kötöttünk zoknit, hogy ne fagyjon el a lábunk, mert nem kaptunk; mezítláb voltunk. És a zahlsieherin(?), a katonanő, aki vigyázott ránk, akinek a területébe tartoztunk, észrevette, hogy zokni van a lábunkon. Nemcsak nekem, egy csomó nőnek. És akkor bement, megnézte a pokrócot, látta, hogy rózsaszín-rózsaszín. Megkaptuk a magunkét. Jól ránk hasítottak. Elszedték a zoknikat, úgyhogy kezdhettük előlről a játékot. [nevet] Szóval voltak ilyen kihívásaink; próbáltunk magunkon segíteni, de hát, átmeneti állapot volt.” (interjúrészlet)

tud beszélni³⁶¹. Az önfegyelemmel mederben tartott felidézésre (azaz saját maguk, és az interjúer védelmére) egyértelműen utalt az egyik mesélő a legutóbbi találkozáskor: „Ez így történt – nem tettem hozzá, nem vettem el belőle. De sztaniolpapírba csomagoltam.”

A külső perspektíva felvétele az események elbeszélésekor a trauma feldolgozottságára utal (Alexander, 2004), ám az a tárgyilagos (esetenként ironikus) beszédmód, amit a mesélők használtak, megmutatja a felidézés uralására, a távolságtartásra tett erőfeszítéseket is. A traumatizáló élmény magva ugyanis éppen az idegenségében, az élmény személyiségbeli és élettörténeti integrálhatatlanságában van. A trauma az állandó jelenidejűség (Pintér, 2014) és az emlékképek uralhatatlansága miatt csak rendkívüli erőfeszítések árán válik elmondhatóvá és értelmezhetővé.

A feldolgozás nyomai: az újrendezett idősíkok

Az identitás integráltsága végső soron az élettörténet elbeszélhetőségében és folytonosságában áll. (Ricoeur, 1999, Tengelyi, 1998) A trauma a múlt kimerevítettségével és uralhatatlanságával megbontja az idősíkok rendjét.³⁶² A trauma „nem múltó” (Pintér, 2014), nyomasztó jelene az emléketörések, villanóképek, rémálmok tünetei mellett³⁶³, a destruktív élmény értelmezhetetlenségéből fakad, hiszen egy élményt csak tapasztalatként lehet uralni, viszont a trauma elidegenítő élménye ellenáll az értelmezésnek. Az összefüggések megtalálása

---

³⁶¹ Zarka szerint a jelentésadás és az értelmezés nélküli hallgatás, azaz mindenféle interjú technika mellőzése az egyetlen vállalható stratégia a holokauszt-túlélőkkel készült interjúkban, mivel csak ez képes reflektálni az interjú készítője és a visszaemlékező közötti áthidalhatatlan tudásbeli és nyelvi szakadékra. (Zarka, 1994)

³⁶² Rosenthal kiemeli, hogy az akut traumás esetekben a narratív technika is másként működik, mivel az emlékek szerveződése és uralhatósága is kérdéses: a közelmúltban átélt, feldolgozatlan trauma uralja a szinte teljesen jelenközpontú történetet, ami minden mást kiszorít, elhomályosít. (Rosenthal, 2013)

³⁶³ A traumatapasztalatot követő tünetek - a teljesség igénye nélkül - a következők lehetnek: emléketörések, látomások, hallucinációk, rémálmok, szorongás, erős bizalmatlanság és túlérzékenység, az önigazolás és önmege erősítés iránti megnövekedett igény, dührohamok, a traumát elszenvető személyiség rész leválasztása (neurotikus szkizofrénia), depresszió, öngyilkosság. A tünetek eliminálására tett kísérletek: hallgatás, érzélemmentes emlékezés, izolálódás, tagadás, (részleges) amnézia. (Caruth, 1995, 1996, Smelser, 2004, Heller, 2006)

és a történetmesélés időbeliségének helyreállítása teszi lehetővé a múlt uralását, és végső soron a poszttraumás fejlődést (Pintér, 2014).

Bár a zsidó életvilág kutatásakor felvett élettörténetek traumatörténetek, a sikeres feldolgozás (újra) elbeszélhetővé tette őket; a holokausztot (lényegében a verbalizálhatatlan törést) két éles dramaturgiai váltás *integrálja* a rövid elő-és utótörténetből álló élettörténetbe.

A „helyreállított” poszttraumatikus élettörténetek linearitásra törekvő időrendje utal feldolgozásra, míg a trauma kitörölhetetlen nyomairól az erősen húzott, gyors váltásokkal „épülő” élettörténet és a törések árulkodnak. A feldolgozás máig tartó feladatát a traumatörténet elaboráltsága jelzi: azok a túlélők, akik vállalták az interjúkat, rutinos mesélők, akik érezhetően egy már kialakított, „begyakorolt” traumaelbeszélést adtak elő – egyikük önéletírása meg is jelent (Markovits, 2002). Ugyanakkor az elbeszéléseik a trauma mederben tartása ellenére is vissza-visszacúsztak a traumatikus *múltba*, és nehezen zárták le az események elbeszélését. A tanúságtevőkkel szemben azoknak a túlélőknek, akik nem vállalták az interjút, feltehetően akut traumatizáltsággal, emlékeik uralhatatlanságával kell együtt élniük.

A *feldolgozott* trauma alakítja a felidézést is: a történetmeséléssel visszaállnak a múlt és jelen közötti határok, amelyeket a veszteség értelmez és tesz átjárhatatlanná. A trauma az a törés, ami megmutatja a múlt visszahozhatatlanságát és a veszteség kollektív, az egész életvilágot megsemmisítő voltát: azt a módot, ahogyan egy addig egy eligazítást nyújtó kultúra darabjaira hullik szét, egyszerre és radikálisan érvénytelenedik. Jóllehet a pretraumatikus rend bizonyos elemei már a vészkorszakban is fokozatosan megkérdőjeleződtek, a koncentrációs táborok tapasztalata maga a teljes dekonstrukció, amit minden addigi magától értetődőség, az ismert világ paramétereinek felbomlása jellemez, és „az irrealitás érzése” (Zarka, 1994: 171) ural³⁶⁴. Az elbeszélhetetlen fölbomlás, a törés verbalizálása helyett a szenvedéstörténet és a

---

364 Ugyancsak erre világít rá Primo Lévi: [a táborokban] „Olyan világban találta magát, amely iszonyúnak csakugyan iszonyú volt, de egyben megfejthetetlen is: nem felelt meg semmilyen ismert modellnek, az ellenség nemcsak odakünn volt, hanem idebenn is, a 'mi' körvonalai elmosódtak, s a szemben álló felek száma nem kettő volt, nem egy határvonal rajzolódott ki közöttük, hanem sok, talán számtalan ráadásul a legnagyobb kuszaságban, az is lehet, hogy mindenki és mindenki között húzódott egy-egy. Az ember abban a hiszemben lépett be a tábor kapuján, hogy legalább sorstársainak szolidaritására számíthat, de a reménybeli szövetségesek kivételes esetektől eltekintve nem voltak sehol; a lakossága ezernyi *zárt monászból* állt, s ezek titkos, kétségbeesett és szüntelen háborút viseltek egymás ellen.” (Levi, idézi Fehéri, 2009: 22 – kiemelés N.K.)

pretraumatikus rend kontrasztja áll, az egykori életvilág a traumán keresztül örökre elveszetteként értelmeződik. Mivel a trauma drasztikusan és helyrehozhatatlanul érvénytelenítette az életvilágot, az egy sajátos, reflektált perspektívából értelmeződik (rekonstruálódik) a sikeres feldolgozók visszaemlékezéseinek keresztül.

Trauma: a múlt mint veszteség

A törés nem valaminek a hiányára vet fényt, hanem a holokauszttal elszenvedett veszteségre (Pintér, 2014, LaCapra, 2001), ami messze túlmutat az egyéni sérelmeken és szenvedéseken. A közösségekkel együtt (élet)világok, nyelvek, kultúrák, emberi kapcsolatokból szőtt hálók semmisültek meg, a túlélők a világban való *otthonosságukat* veszítették el. (Pintér, 2014) LaCapra a holokauszt univerzalisztikus értelmezése kapcsán arra figyelmeztet, hogy a népirtás következményeként előálló veszteség *hiányként* – egy állandósult létezőként – értelmeződhet. Azonban a történelmi traumákat éppen a veszteség konstituálja, mivel ezek a történelmi időkben jól meghatározható eseményekhez köthetőek. Ezzel szemben a hiánynak van egy állandósuló, transzhisztorikus vetülete, ami nem valami eltűnéséből, hanem a soha nem birtokolt iránti vágyból fakad. (LaCapra, 2001, Gyáni, 2011)

A törésen keresztül felidézett, megsemmisült életvilág pretraumatikus rendje következőképpen egyfajta „veszteségleltár”, amelyben minden megidézett alak vagy szokás a visszahozhatatlan és helyrehozhatatlan múlt, egy letűnt koherens egészként részeként értelmeződik.

A veszteségek számba vétele már rögtön a légerekből való visszatérés után elkezdődött a zsidó³⁶⁵ áldozatoknak a temetőben emelt emlékoszloppal és a nevek egyéni listázásával. A visszaemlékezések nemcsak a nevek megőrzésére, hanem a személyiségek, az emberi

³⁶⁵ A különbségtétel a zsidó származású túlélők és környezetük között a háború után is megmaradt: az emlékoszlop állítása nem helyi, hanem „zsidó ügy” volt, miközben a kikeresztelkedett áldozatok nevei a többi névtől elkülönítve, az emlékoszlop alján egy külön táblán kaptak helyet.

viszonyok és az életet szervező intézmények megismertetésére is törekedtek. A felidézett régi életvilág a visszaemlékezésekben ugyanakkor nemcsak személyi, hanem városi veszteséggént artikulálódik, mivel hosszasan lehet sorolni azokat a polgári kultúrában gyökerező szolgáltatásokat és civil kezdeményezéseket (taxi, korcsolyapálya, zártkörű teniszklub, egyesületek), amelyek a helyi zsidósághoz kötődtek, és elpusztításukkal eltűntek.

A pretraumatikus rend lekerekítettségét a narratívák koherenciaigénye és a felbomlás kontrasztja is táplálja, míg a törésen keresztül elevenedik meg az egykor *reflektálatlanul* használt és veszteséggént tudatosult életvilág.

A nosztalgikus emlékezet

A mozaikos történetstruktúra

Az egykori uradalmi cselédek és leszármazottaik biográfiai elbeszéléseinek legszembetűnőbb jellegzetessége a mozaikosság. A számukra szokatlan kérésre, az élettörténet elmesélésére, helyben kialakított, ad hoc történetek születtek, melyeket nem az életesemények lineáris időrendje, hanem az ellentéteken, analógiákon és asszociációkon alapuló rövidebb történetek egymásba fonódása épített. A legtöbb narratívában nem sok nyoma volt annak a folytonosan újraírt történetnek, amivel a (poszt)modern ember saját maga vagy mások számára próbálná érthetővé tenni az életeseményeit és ezen keresztül önmagát.

A pusztai élettörténetek tematikusan szerteágazóak és felépítésük szövevényes. (Az egyik pusztáról elköltöző, sikeres életpályát befutott visszaemlékező lineáris és énközpontú narratívája kivétel.) A saját életről szőtt rövid beszámolókat szinte átkötések nélkül a kollektívum, a cselédség, a puszta története követi, miközben az egykori cselédek visszaemlékezésének szálaiba beleszövődnek „a grófok” és a távoli családtagok történetei is.

Míg a túlélőtörténetek dramaturgiai szempontból is jól felépítettek voltak, addig ezen narratívák első hallásra nehezen követhetőek, kevésbé jól formáltak és esemény nélküliek voltak. (Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a mozaikokból összeálló élettörténeteknek is megvolt a maga ellentéteken, analógiákon és gondolatrítmuson alapuló belső logikája.) A

viszonylagos eseménytelenség és az egyhangúság egyfelől leképezi a mindennapok monotonitását és a mezőgazdasági munkák ciklikusságát csakúgy, mint a pusztán élők a térbeli és a társadalmi immobilitását, ami eleve fordulóponthoz, azaz az élettörténet újraértelmezését kikényszerítő „sorseseemény” (Tengelyi, 1998) nélküli élettörténeti ívet körvonalaz.

Míg a túlélők élettörténeteinek struktúráját a trauma feldolgozási kényszere alakítja, a cselédvilág monotonitása, az események nagyjából egyforma súlya szinte előre vetíti a kollektív trauma hiányát: az élettörténetekben jószerevével nem találunk olyan eseményt, ami kiemelkedne a többi közül — jóllehet a „cselédvilág” is konfrontálódott potenciálisan traumatizáló történelmi fordulóponthoz. Ilyenek például a II. világháború idején a pusztában és környékén folyamatosan mozgó front, a földosztás utáni „új világ”, az egyéni gazdálkodói lét kihívásai, majd a kollektivizálással járó erőszakhullámok. Bár a II. világháború fontos határhely a múltban és a pusztaiak szemében „felforgatott világgént” értelmeződik, nem kötődik hozzá elaborált szenvedéstörténet, de sokszor még a napi rutin kizökkenése sem.

A paraszti létmódot felszámoló kollektivizálások a birtokos parasztság esetében kollektív traumaként³⁶⁶ értelmezhetőek (Ö. Kovács, 2012), ám a tévesztés és a mezőgazdasági nagyüzem újbóli megjelenése a pusztai történetekben inkább helyreállt rendként tételveződnek, miközben ennek kiépítését a pusztában az önkéntes és korai belépések miatt feltehetően kevésbé kísérte erőszak.

A trauma konstruktivista elmélete (Alexander, 2004) a kollektív (kulturális) traumák létét a reprezentálásukhoz köti: a kollektív traumák akkor léteznek, ha reprezentálják őket. A pusztai visszaemlékezések azonban nem kidolgozottak, hiányzik belőlük az események közös értelmezése és az oksági összefüggések megtalálása a pusztán kívüli „nagy” történelmi események és a pusztaiak léthelyzete között. Jóllehet elképzelhető, hogy a kollektivizálást és a

---

³⁶⁶ A mezőgazdaság több hullámban történő erőszakos kollektivizálását Ö. Kovács elhallgatott kollektív traumaként értelmezi, amelynek feltárását az áldozatok és a leszármazottaik hallgatása is nehezíti. (Ö. Kovács, 2012) A levéltári adatokon és oral history interjúkon alapuló kutatás ebből a szemszögből az első lépésnek tekinthető a kollektív traumánarratíva megalkotásában. Bár az erőszakhullámok traumatizáló hatása nem vitatható, a konstruktivista elmélet szerint a kollektív traumák egy olyan társadalmi konstrukciós folyamatban jönnek létre, melyben a szenvedések, sérelmek artikulálódnak, megnevezik a tetteseket és az áldozatokat és az elbeszélés egy szélesebb társadalmi nyilvánosság számára is befogadhatóvá és értelmezhetővé válik. (Alexander, 2004, Smelser, 2004)

koalíciós időszakot éppen az események traumatizáló hatása miatt övezi hallgatás, nem pusztán a kollektív traumanarratíva hiánya mutat afelé, hogy ezek a történelmi változások nem traumaként szervezik a pusztaiak történetét. A kollektivizálás voltaképpen nem hozott a cselédek tapasztalati terébe illeszthetetlen, értelmezhetetlen változást, azaz nem jelentette korábbi (uradalmi cseléd) életviláguk összeomlását. Nem szembesültek tehát olyan értelmezési kényszerrel, ami kizökkentette volna korábbi „úri világ” értelem-összefüggéseiből őket. A kibillenés utáni helyreállt rendben a folytonosság és a már ismert elemek hangsúlyosak.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a narratív interjúval előálló élettörténeti narratívában nem feltétlenül reprezentálódnak expliciten egyéni traumák. A pusztán arra is volt példa, hogy egy megzavart narratív interjú nem tudott fényt deríteni a mesélő egyéni (a közösség előtt is ismert) megpróbáltatásaira, amelyek egyébként potenciális traumastresszornak számítanak a PTSD keretei között. A traumatikus tünetek megjelenése azonban az egyéni psziché teherbírásától is függ, miközben a feldolgozás módja és a reprezentálás formái a kulturális milió által is meghatározottak.

A cselédlét kiszolgáltatottsága, a szexuális vagy hatalmi alávetettség tapasztalata (Kovács, 2014, Illyés, 2005[1936]) önmagában is traumatizáló hatású lehet. Ez az egyéni „strukturális” traumatizáltság is okozhatja a mozaikos cselédnarratívákat.³⁶⁷ Azonban a potenciális kollektív traumaként is értelmezhető történelmi fordulópontoknak nincs egy közös nézőpontból kidolgozott történetük, sőt, ezek alig reprezentálódnak az egyéni élettörténetekben, így ebben az esetben nem elegendő pusztán az elbeszélések struktúráját szemügyre venni.

Kontrasztos időbeliség – analógiás értelemkeresés

A pusztai (élet)történeteket felépítő rövid epizódok bár önmagukban lineárisak, a történetészövés egésze nem illeszkedik ebbe az idősémába: a visszaemlékezők sokszor

---

³⁶⁷ Köszönet Kovács Évának a gondolat felvetéséért.

csaponganak, és az elbeszélésekben nagyon hangsúlyosak a jelen eseményei, a mindennapi rutin.

A puszta jelene, a természeti környezet gondozatlansága és az ember alkotta környezet leromlása elkerülhetetlenül kontrasztot vet a múlt idilli képeivel. A múlt felidézésének Gestaltját a visszaemlékezésekben voltaképpen a jelen sivársága alakítja: a nosztalgia nem más, mint a soha nem létező múlt vágyképének kivetítése a múltba, a múlt utópiája. (Pintér, 2014)

Az ambivalens kötődés a kimerevített múlthoz ugyanakkor nem gátolja meg a nosztalgia kialakulását, hiszen az „nem a kellemességgel áll a legszorosabb kapcsolatban, hanem az otthonossággal” (Pintér, 2014: 89). Ez magyarázza a „cselédvilág” felé megnyilvánuló nosztalgiát. A puszta dacára annak, hogy lakói erősen kötődnek hozzá, alapvetően egy negatív jelentéstartalmú, társadalmi hátrányokat és periférikus létmódot sűrítő fogalom. A pusztaiak helyi kötődése ezért alapvetően ambivalens: míg az ismerős környezet a biztonságot és az uralhatóságot (az ágenciát) jelenti számukra, ez a jelentéktelenség, a kisebbségi érzés és az elmaradottság érzésével asszociálódik. A pusztai nosztalgia ambivalenciája érhető tetten abban is, hogy még a múltbeli idillben is ott bujkál az alig észrevehető hiány: a pusztai élet elszigeteltsége, a mindennapokat strukturáló feladatok (az állattartás és a termelés) valamint a habituális rögzültségek, az idegentől való félelem nem tette lehetővé a puszta elhagyását. Az élettörténetekben azonban a fiatalkorban elszalasztott bálók, kirándulások, fürdőlátogatások emléke is fel-felvillan. Ezek a kihagyott lehetőségekként tételeződő alkalmak még inkább tudatosítják a visszahozhatatlan fiatalságot, és esetenként fokozzák a bezáródás érzését.

Miközben a volt uradalmi cselédek nosztalgiája „a gróf idejére” vetül, a háború után született generációk „az állami gazdaság ideje” után vágyódnak. Az elbeszélésekben azonban a múltbeli világok, „a gróf ideje” és „az állami gazdaság ideje” közötti különbségek elmosódnak és inkább a hasonlóságok hangsúlyosak. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely változatlanságán túl a nosztalgia is ösztönzi ezen emlékezetbeli mintázat kialakulását, hiszen a nosztalgia a koherenciára, a kiismerhetőségre, az otthonosság érzésére irányuló vágy: egyszerre értelemkeresés és „otthonkeresés” (Pintér, 2014: 87). A nosztalgia lényegét tekintve az egyén számára megnyilvánuló múltbeli *rend*, melyben „a tapasztalat szabállyá [...], az értelmezés keretévé válik” (Pintér, 2014: 87). Mindez megmutatja azt a módot, ahogyan a „talajtalanosság”,

a „földönfutás”, a „hazátlanság” (Illyés, 2005 [1936]: 17) tapasztalatával körvonalazott cselédlétben a pusztaiak megpróbálják a külső történelmi események által meghatározott „világok” rendjét kiismerni.

A nosztalgia értelemkeresése csak segíti a háború előtti és utáni „világok” közötti analógiák megtalálását, azonban ennek *előfeltétele* a strukturális pozíciók hasonlósága és a pusztai élet változatlansága. A jelen és a múlt közötti kontrasztot a jelen sivársága táplálja, miközben a régi világok közötti analógiák megtalálását a tapasztalatok rendezésére és a környezet uralására irányuló igyekezet segíti. Ugyanis mindkettő célja, hogy az egykori cselédek és leszármazottaik valahol – más híján valamelyik múltbeli világban – otthonosan mozogjanak. Az érthetőséget azonban nem annyira egy önmagukról előállított egyéni narratíva, inkább az öntudatlan nosztalgia biztosítja számukra, ezért a hangsúly nem a jól formált egyéni történeten, hanem a múltbeli tapasztalatok eligazítást nyújtó erejében van. Hiszen a nosztalgiáknak „semmilyen történetük sincs, csupán egy megfoghatatlan otthonosságérzést mutatnak fel.” (Pintér, 2014: 141)

Nosztalgia: a múlt mint hiány

A nosztalgia azt sugallja, hogy a jelent egy éles határt választja el egy autentikus, de visszahozhatatlan múlttól, miközben ez a múlt soha nem létezett a kivetített idealizált formában. A nosztalgia tehát nem annyira a múltbeli veszteségen, mint egy állandósult, a múltba kivetített *hiányon*³⁶⁸ alapul. A nosztalgiában az idő múlása maga is tapasztalattá válik. (Pintér, 2014) A pusztaiak a visszaemlékezéseikben nemcsak az idő múlásával, hanem az idő hiányával

---

³⁶⁸ Pintér a nosztalgia leírásakor nem tesz különbséget a múlt veszteségként és hiányként történő birtoklása között (Pintér, 2014), jóllehet a traumatikus emlékezetről következően veszteségről ír. A traumákat ugyanis éppen a konkrét történelmi eseményhez köthető veszteség konstituálja, miközben a nosztalgia – bár veszteségeken is alapulhat – az idillként birtokolt múlt miatt közelebb áll valamiféle állandósult „metafizikai” hiány kivetítéséhez. A megkülönböztetés LaCapra veszteség és hiányról szóló gondolatmenetén alapul, a két fogalom használatának különbsége a holokauszt univerzalizáló felfogásában látszik, mivel ez az értelmezési séma azt vetíti előre, hogy a konkrét történelmi eseményhez köthető veszteséget egy állandósult történelmi időtől független hiány váltja fel. (LaCapra, 2001 Gyáni, 2011)

is szembesülnek. Azt hangsúlyozzák, hogy bár keményen dolgoztak, „*régen mindenre volt idő*”, azaz a puszta izoláltsága ellenére a hagyomány által megszabott életrend értelemmel töltötte meg a mindennapokat.

„A régi világ elveszett – csak éppen a nosztalgiában a régi világon van a hangsúly, a traumában pedig a törésen.” (Pintér, 2014: 130) A pusztaiak emlékezetében legfőképp az otthonosság és a kiismerhetőség megteremtése miatt hangsúlyosabb a folytonosság. Bár a II. világháború fontos választóvonal a régi és az újabb világok között, a törést nem a veszteség, hanem az autentikus világ hiánya jelzi. A pusztaiak visszaemlékezései ezért holisztikusak: a *világokról*, a rendről és az ebben elfoglalt helyükről szólnak. A kollektívumról, és nem annyira az egyénekről mesélnek, mivel a jó (legalábbis a jelenbelinél jobb) világok *hiánya*, és nem a specifikus veszteségek formálják a felidézést. A narratívák bár mindenképp egyediek, nem annyira egyéniek: a történetek sokszor a kollektív tapasztalatokat visszhangozzák, szemben a traumát egyénileg feldolgozó, az egyént a középpontba állító traumatörténetekkel.

A pusztai nosztalgia a jól működő, összetartó közösség, a hagyomány által megszabott tartalmas életrend, a közös időtöltések toposzainál és az állami gazdaság prosperáló időszakához köthető „pezsgő” pusztai élet leírásánál időzik: ezek a *hiányát* tematizálja a jelenbeli felidézés. A hagyományok által megszabott közös időtöltések, a pusztai „bálok”, a cuhárék, a kukoricamorzsolások, a tollfosztások visszaszorulása bár konkrét veszteségek, mégis egy jól működő közösség utáni vágyként, azaz hiányként kerülnek kontrasztba a jelenrel. Jóllehet biztosan van élményszerű alapja a múltba vágyódásnak, az utópikus jelleget a konfliktusmentes együttélés, a „jó világ” és a legitim rend toposzai jelzik.

A pusztaiak közösség utáni vágya azért érdekes, mert bár az uradalmi cselédség egyfajta „sorközösségként” működött, a nagy fluktuáció miatt kérdéses az integratív ereje. (Jóllehet a korbeli szociográfiák³⁶⁹ erről másként vélekednek.) Ugyanakkor tény, hogy a nagyüzemi munkaszervezeti formák szétdarabolták a hagyományos munkaszervezeti formákat (például a

---

³⁶⁹ Miként Erdei írja: „a cselédnek az a hazája az, ahol szolgál, avval tartozik egy közösségbe, aki parancsol neki.” (Erdei, 1973 [1938]: 152) Illyés is hasonló véleményen van: „...a pusztaiak közt ritka az ilyen természetű húzódkodás. Egyforma az valamennyi, s ha néha-néha összehorzosódnak is, egykettőre békésen egymás mellé illeszkednek.” (Illyés 2005 [1936]: 47)

bandákat), és az állami gazdaság dolgozóinak bérmunkaviszonyon alapuló, proletarizálódó életmódja nem integrálta erősen a pusztai közösségeket és nem készítetett kooperációra. (Juhász, 2006) Mindez egy-egy történetben az állami gazdaság idejére vonatkoztatva meg is jelenik.³⁷⁰

A vágyott közösség képe összességében erősebb, mint a közösségi élet visszaszorulásával járó veszteségérzés. A sosemvolt idill benyomását tovább fokozza, hogy a pusztai élet árnyoldalairól, a közösségi ellenőrzés formáiról, a pletykákról, a mindennapos veszekedésekről és a sérelmekről csak a kiemelkedett pusztaiak tettek említést. Nem véletlenül, hiszen a nosztalgia múltba kivetített vágyai hordozzák az egyén számára azt a kevésbé megformált szubjektív igazságot, hogy ki ő, vagy ki volt ő. (Pintér, 2014) Így nemcsak tudatos megtévesztést sejtethetünk a cselédlét elhallgatott toposzai (sérelmek, kiszolgáltatottság, a közösségi lét árnyoldalai) mögött, hanem legalább részben öntudatlan önámítást is, mivel ezek felidézése egyszerűen nem illik az idilli múlt és a dolgos cseléd toposzaiba.

A múlt a jelenben – egyéni felidezés, közösségi emlékezet, emlékezetközösség

A traumatikus és a nosztalgikus emlékezet "tisza" típusait természetesen hiába keressük a sárbogárdi zsidó származású túlélők és a nagyhörcsökpusztai volt uradalmi cselédek történeteiben; csupán a jellegzetes emlékezeti mintázatok azonosítására törekszem. A „tisza” típus megtalálását az is nehezíti, hogy a traumatizált és a nosztalgikus emlékezet több közös vonást mutat (pl. a múlt állandó jelenidejűsége, amely tudatosan csak részben uralható), míg Kertész Imre életműve arra emlékeztet, hogy „a koncentrációs tábor nosztalgikussá vált traumájaként” (Pintér, 2014: 109) a trauma és a nosztalgia összefonódva is „építheti” az egyén identitását.

---

³⁷⁰ “Utána a batyubálok voltak, [...] (3) Aztán úgy.. úgy ellaposodott ez is, mert amikor már az állami gazdaságban volt arra lehetőség, hogy kaphattak háztáji földet, akkor mindenki igyekezett azon dolgozni [sóhaj], ha állatot tarthatott, akkor.. szóval megvolt már a **paraszti** teendő.” (Kiemelés N.K.)

Következésképpen néhány nosztalgikus vonás a sárbogárdi zsidó életvilág emlékezetében is felfedezhető. A gyerekkor képei vágyat ébresztenek a múltbeli életvilág, az egykori otthon iránt, ugyanakkor a tudatosított veszteség, a megélt trauma és a tanúságtétel felelőssége megakadályozza, hogy az egykori sárbogárdi hétköznapiak zavartalan idillként (veszélyek és atrocitások nélkül) reprezentálódjanak. Érdekes azonban, hogy a tudatosság és az emlékezéssel vállalt felelősség ellenére sem kötődik a sárbogárdi (az *otthoni*) megpróbáltatásokhoz, szenvedésekhez tettes és felelős.³⁷¹ A brutális csendőri vattások³⁷² elkövetői ugyanúgy homályban maradnak, mint a vagyontárgyakat és az elhagyott otthonokat kisajátítók. Helyettük egy-egy országosan vagy helyben ismert nyilas politikus alakja villan fel (pl. Jurcsek Béla egy hordó tetején tartott beszéde vagy a régi óvónő nyilasnak állt fia) a visszaemlékezésekben. Meglehet, hogy a gyerekként átélt események sajátos perspektívája vagy a szülők védelmező hallgatása magyarázza ezt, de az is elképzelhető, hogy az otthonhoz való (reflektálatlan) pozitív kötődés vagy a háború utáni visszailleszkedés³⁷³ feladata tette elmondhatatlanná az egykori *helyi* sérelmeket.

A visszaemlékezések további feltűnő vonása, hogy jóllehet a személyes traumanarratívák kidolgozottak, a *helyi* szintű kollektív történet jóval kevésbé kidolgozott: miközben az egyéni visszaemlékezéseket erősen formálja holokauszt „morálisan egyetemessé váló” (Alexander, 2004) traumája, a városban ma egy nem zsidó „emlékezetközösség” viszi színre és próbálja értelmezni a népi történetet. Jóllehet az emlékezés a táborokból való visszatérés után rögtön jelentkező elemi igény volt (a túlélők adakozásából állították a fel a zsidó temetőben az áldozatok emlékoszlopát, és a '70-es évektől minden évben megszervezték a visszaemlékezéseket), a holokauszt traumájának értelmezését mára egyre inkább a nem zsidó környezet vállalja fel. Az idős túlélők néhány éve még részt tudtak venni a megemlékezéseken,

---

³⁷¹ Köszönöm Rényi Ágnesnek, hogy felhívta erre a figyelmemet.

³⁷² Az élettörténetekben ez jóval kevésbé jelenik meg, de oral history típusú adatgyűjtéssel és levéltári kutatómunkával feltárhatók: ld. Gergely, 2003

³⁷³ A túlélők közül azonban kevesen maradtak Sárbogárdon, a legtöbben Budapestre költöztek, míg többen külföldre (Izraelbe, Svájcba, Belga-Kongóba, Brazília) emigráltak. Az egyik interjúalany testvére, annak ellenére, hogy csak szép emlékeket őriz az egykori otthonáról, a deportálás után egyszer sem volt képes visszatérni a településre.

de egyszer sem szólaltak fel, a holokauszt traumáját a szervezők interpretálták. A megértés erőfeszítését egyszersmind „obszcenitását” (Lanzmann, 1994: 274) azonban jól jelzi, hogy a Hősök napján³⁷⁴ tartott megemlékezés, a zsidó áldozatokra „mártírokként”³⁷⁵ tekint és az I. világháború (katonai!) áldozataival állítja őket párhuzamba. A megemlékezés rítusa az analógiakereséssel próbálja értelmezni a történeti előképekből és társadalmi-történeti kontextusból levezethetetlen szenvedést. (Lanzmann, 1994)

Míg az élettörténet egységének és elbeszélhetőségének helyreállításával egyéni szinten megtörtént a trauma „elsajátítása” (Pintér, 2014: 68), azaz értelmezése és integrálása, addig ez mára *helyi, kollektív* szinten a megemlékezések szervezőire és a protestáns felekezetek vezetőire hárul, akik vallásos világlátásukból, közösségbeli pozíciójukból következően elkerülhetetlenül szakrális-univerzalisztikus keretben értelmezik a holokausztot. Az emberi szenvedés szélsőséges, alig elviselhető példáját látják benne, amit azonban az értelemkeresés motívuma rendre különféle szenvedés-analógiák tárgyává tesz.

A pusztai (élet)történetek nosztalgikus vonásaiban éppen a cselédlét *potenciálisan* traumatizáló tapasztalata eliminálódik, így válhat a cselédmúlt az egyén identitásának fontos összetevőjévé. A cselédlét múltja egyszerre lezárt és lezáratlan: lezárt, mert idilli jelentéseket sűrítő, a világban eligazítást nyújtó ereje már elveszett, de a nosztalgia identitásépítő ereje folytonosságot is teremt. Ez eleve megnehezíti az egykori „úri világ” (a cselédektől amúgy is idegen) kritikus felidézését. A bennragadtak az egykori életvilág romjain élnek, így az időbeli távolság ellenére is nehezebben tudnak reflektálni rá. De a pusztáról elszármazottak sem egyformán távolságtartóak a közösségi múlttal szemben: jobbra csak a kiemelkedők éltek meg életükben olyan „sorseseményt” (Tengelyi, 1998) vagy döntő fordulatot, ami a múltjuk vagy származásuk

---

³⁷⁴ A Hősök Napja minden május utolsó vasárnapja; eredetileg egy 1917-es rendelet szabályozta a világháborús katonai halottokról való megemlékezést. Az emléknap a szocializmus évei alatt jobbra feledésbe merült, a rendszerváltás után újra előkerült. (http://www.emlekpont.hu/programok/programok/hosok_napja.html)

Az országosan elterjedt, nyár eleji „mártírmegemlékezések” időpontválasztását feltehetően a vidéki zsidóság deportálásának helyi évfordulói is befolyásolják. (http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/587/)

³⁷⁵ “Ha az áldozatokat mártírként tartjuk számon, meghamisítjuk a sorsukat” – foglalja össze Bettelheim gondolatmenetét Pintér Judit. Az áldozatok halála értelmetlen és nem önként vállalt mártíromság, Améry kifejezését használva, „Auschwitz-halál.” (Pintér, 2014: 74)

újrértelmezését sürgette volna. Mások, bár a pusztáról sikeresen kiemelkedtek életmódja inkább a múlttal való folytonosság megőrzésének kedvez: saját portájuk és kertjük fölött érzett büszkeségük a pusztai kultúra paraméterei között tűnik igazán sikernek.

A pusztai múlt *múltbeliségének* kérdését, lezártágát vagy éppen lezártatlanságát a felidézés módja is erősen befolyásolja. A trauma értelmezése kikényszeríti az élettörténet tudatos újraírását és uralását, ami a narratívák struktúráját is messzemenően befolyásolja, a nosztalgia *tudattalanul* alakul ki, a „tudattalan fantáziamotívumok” (Pintér, 2014: 106) konstituálják a múltat és a jelenbeli identitást.

Jóllehet a nosztalgia részben tudatosodhat: a közös beszélgetéseken felelevenített „idilli” múlt erejét az egykori pusztaiak is kezdik felismerni. A 2014-ben másodjára megszervezett „nagyhöröcsöki találkozó”³⁷⁶ maga a szervezett és tudatosított nosztalgia. A közelbe költöző és ma is ott élő „sikerese” pusztaiak hívására több régi lakos látogatott vissza egykori otthonába, hogy a közös főzés programpontja mellett együtt elevenítsék fel „az állami gazdaság idejét” és a fiatalkori emlékeiket.

A nosztalgiának van egy fontos életrajzi vetülete is. A múltba vetített „jó világok” ugyanis egybeesnek a visszaemlékezők fiatalságával, aktív, tevékeny korszakával. Ezzel szemben a jelen környezet sivárságát, a gondozatlan pusztai terek érzékelését tovább súlyosbítja a helybeli visszaemlékezők idős kora és az ezzel járó tehetetlenség, a magányosság érzése. (Jóllehet a magánnyal és az erő megfogyatkozásával nem mindenkinek és nem egyformán kell szembenéznie.)

A pusztaiak viszonya a saját múltjukhoz alapvetően különbözik más, traumatizált vagy történelmileg tudatos csoportokétól. A múlt (a múltbeli tárgyak vagy a szavak) csak nemrégiben merültek fel saját, potenciálisan megőrzendő *értékként*. Ezt megelőzően a múlt megőrzésére irányuló szándék csak kívülről (pl. a régi használati tárgyakat felvásárló régiségkereskedők képében) érkezett a pusztára. Mára úgy tűnik, hogy a pusztában is elindult az a változás, ami a saját közegében reflektálatlanul — a maga természetes szelekciós

---

³⁷⁶ Bogárd és Vidéke 2013. augusztus 22. XXIV. évf. 34. szám 4. old.

mechanizmusaival — működő közösségi emlékezetet (*milieu de mémoire*) az életvilág értelemösszefüggésein kívüli, a közösségi tapasztalatból kiágyazott modern emlékezeti helyekre (*lieu de mémoire*) tereli. (Nora, 2010)

A terepmunka előtt néhány hónappal a Nagyhörcsökpusztával szomszédos településen kicsiny kiállítás nyílt a puszta múltjáról, rövid szövegekkel, néhány fényképpel és egy makettel. Az egyik helybeli büszkén mesélte, hogy a kiállítás anyagában az egykori hatvanpusztaiak (köztük az ő családja is) *név szerint* szerepeltek. Miközben a kiállítás és a megszervezett találkozók egyre tudatosabb múlthoz való viszonyt jeleznek, az uradalmi puszta épített öröksége az építészeti örökségvédelem legelhanyagoltabb területe (Tamáska, 2013), de a közösség által kidolgozott kollektív narratíva is várat még magára.

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. (2004a): Toward a Theory of Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. et al (eds.): *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press 1-31

Caruth, Cathy, (1995): Recapturing the past (Introduction) In *Trauma: Explorations in Memory* Baltimore: The Johns Hopkins University Press 151-158.

Caruth, Cathy (1996): *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History* London –Baltimore: The Johns Hopkins University Press

Erdei Ferenc 1973 [1938]: *Parasztok*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Felman, Shosana - Laub, Dori (1992): *Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* London - New York: Routledge

Fehéri György (2009): „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges..” A holokauszt ábrázolásának problémái In Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Budapest: Nyitott Könyvműhely 10-34.

Gergely Anna (2003): *A székesfehérvári és a Fejér megyei zsidóság tragédiája 1938-1944*. Budapest: Vince

Gyáni Gábor (2011): Kulturális trauma adott vagy teremtett? A trauma alakzatai. *Studia Litteraria* (50): 3-4. 5-20.

Heller Ágnes (2006): *Trauma* Budapest: Múlt és Jövő

Illyés Gyula (2005 [1936]): *A puszták népe* Budapest: Osiris

Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények: két zsákutca az agráriumban* Budapest: Új Mandátum Kiadó –Jelenkutató Alapítvány

Kertész Imre (2003): *Sorstalanság* Budapest: Magvető

Konrád György (2001): *Elutazás és hazatérés* Budapest: Noran

Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága”- avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula* 9(1): 41-52.

Kovács Éva (2014): Összeolvasás. Az erőszak elbeszélései. *Replika* (2014):85-86. 71-83.

Kovács Éva (é.n.): Elbeszélés és azonosság a társadalomkutatásban In: Feischmidt Margit (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*

LaCapra, Dominick (2001): *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press

Lanzmann, Claude (1994): A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal. *Thalassa* 1994(5): 1-2. 274-287.

dr. Markovits Pál (2002): Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. századon át. Békéscsaba: Tevan

Menyhért Anna (2008): *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus-Ráció

Németh Krisztina (2009): Életvilág és élettörténetek: Meddig ér az emlékezet? In Szabó Fanni (szerk.) *Társadalmi Tanulmányok 2009. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzatának évkönyve*. Budapest: ELTE - Eötvös Kiadó, 2009. 255-290.

Nora, Pierre (2010): Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája In *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* (szerk. K. Horváth Zsolt) Budapest: Napvilág 13-34.

Ö. Kovács József (2012): A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965. Budapest: Korall

Pintér Judit Nóra (2012): A tudattalan identitás *Imago* 2(2): 67-72.

Pintér Judit Nóra (2014): A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia Budapest: L'Harmattan

Rosenthal, Gabriele (1994): Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa* 5:(1-2.) 188-202.

Rosenthal, Gabriele (2013 [2003]): A történetmesélés gyógyító hatása In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv* Budapest: L'Harmattan Kiadó 228-249.

Smelser, Neil J. (2004): Psychological Trauma and Cultural Trauma In Alexander, Jeffrey C. et al (eds.): *Cultural trauma and collective identity* Berkeley - Los Angeles – London: University of California Press, 31-60.

Tamáská Máté (2013): Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építésze 1945 után Budapest: Martin Opitz Kiadó

Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest: Atlantisz.

Vajda Júlia (2006): Terápiás hatás mint melléktermék *Thalassa* (17):1 123-136.

Zarka, Josette (1994): Élettörténetek és tanúvallomások. Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján *Thalassa* 1994(5): 1-2. 169-175.

Egyéb források:

Bogárd és Vidéke 2013. augusztus 22. XXIV. évf. 34. szám 4. old.

dr. Szénási Károlyné nagyhörccsökpusztai adatgyűjtése az 1980-as évekből, kézirat

http://www.emlekpont.hu/programok/programok/hosok_napja.html

Utolsó letöltés: 2015. 04. 26.

www.mertesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/587

Utolsó letöltés 2015. 04. 26.